

шляхти і став для неї почесною службою королеві. У зв'язку з цим король урочисто звільняв шляхту від міської юрисдикції та податків.

Процес оформлення шляхетських юридиків у Вінниці невпинно зростав. Так, в 1647 році 98 шляхетських дворів та 3 садиби не підпорядковувалися міській владі. Крім того, існували у Вінниці ще й церковні юридики єзуїтів, домініканів, черниць Благовіщенського монастиря, Братського Вознесенського монастиря. Таке явище як юридики Отамановський оцінював негативно, стверджуючи, що вони дезорганізували міський устрій, завдавали матеріальної шкоди міщанам.

Дослідник Отамановський оцінював факт перетворення міста Вінниці протягом 1638-1640 років на автономну від старости стану громаду з самостійними земельними й торговельно-промисловими правами та власним міським судом як епохальну дату та безсумнівний здобуток міста, одночасно підкресливши, що застосування в урядовій практиці вінницької магдебургії норм українського звичаєвого права свідчить, що вінницька міщанська громада боролася не за чуже їй магдебурзьке право, а за адміністративно-господарську автономію.

Підсумовуючи вище викладене, можна дійти наступних висновків:

а) вже 1638 року Вінниця фактично мала міський устрій, який властивий був містам із Магдебурзьким правом; б) юридичне оформлення Магдебурзького права відбулося 1640 року привілеєм короля Володислава ІV; в) перетворення Вінниці в магдебургію лише в середині ХVІІ століття пояснюється її слабким соціально-економічним розвитком в попередній період та географічним розміщенням в пограничній території; г) через брак архівних джерел важко встановити чітку структуру міського управління Вінниці за Магдебурзьким правом, проте відомо достовірно, що міський уряд складався з вїйта та бурмистрів, які обиралися на посади; д) спостерігається, що поряд із збірками Магдебурзького права застосовувалося звичаєве українське право, якому навіть надавалася перевага при вирішенні справ; е) не на всю територію міста поширювалося Магдебурзьке право, Вінниця, як і інші окремі міста, мала шляхетські та церковні юридики; є) надання Магдебурзького права місту стало поштовхом для його соціально-економічного розвитку: Вінниця остаточно відділилася від волості, набула юридичних ознак міста.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т.5; Антонович В.Б. Предисловіе. Исследование о городах Юго-Западного края по актам 1432-1798 гг. // АЮЗР. – К., 1869. – Ч.V. – Т.1; 2. Магдебурзьке право // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т.3; 3. Піч Р. Магдебурзьке право в Україні // Український світ. - 1996. - №1-3. – С.37-39; Кіселичник В. Про надання українським містам у ХІV-ХVІІ ст. Магдебурзького права // Право України. – 1996. - №9. – С. 82-84; Карліна О. Магдебурзьке право в містах України ХV-ХVІІст // Розбудова держави. – 2002. - №1-4. – С.8-17; 4. Кобилецький М. Суд у м. Львові за Магдебурзьким правом // Право України. – 2001. - № 10. – С. 109-111; Русина О. Магдебурзьке право в пізньосередньовічному Києві (ХV – поч. ХVІІ ст.) // Історія України. – 2001. - №6. – С.1-2; 5. Мельничук І.П. Магдебурзьке право на Вінниччині // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука / - Вінниця, 2003. – С. 122; 6. Григорчук П.С., Воловик В.П. Правове становище м. Вінниці у ХVІІ-ХVІІІ ст. (за працями В.Д.Отамановського) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 15. Київ-Донецьк, 2001. – С.123-128; Воловик В.П., Григорчук П.С. В.Д.Отамановський – видатний історик України, організатор краєзнавчої роботи на Поділлі // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип. 5. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука / – Вінниця, 2002. – С. 115-123; 7. Отамановський В.Д. Вінниця в ХІV-ХVІІ століттях. – Вінниця, 1993. – С. 298; 8. Там само. - С.301; 9. Там само. - С.384; 10. Там само. – С. 332.

М.Г. Вороліс

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ УЧНІВ У СЕРЕДНІХ ЗАКЛАДАХ ПОДІЛЛЯ В ХІХ СТ.

Сучасні умови розбудови вітчизняної системи освіти вимагають по-новому з'ясувати історико-педагогічний процес минулого, об'єктивно досліджувати педагогічні ідеї та

положення, які мали місце в історії розвитку педагогічної думки і освіти України, в тому числі Поділля.

Наріжним каменем державотворчих процесів в Україні стало створення національної системи освіти. Розв'язання цієї проблеми активізувало потребу ретроспективного аналізу історико-педагогічних явищ, об'єктивного опрацювання, переосмислення та висвітлення з метою усвідомлення їх сутності, розгляду позитивного досвіду минулого у контексті сучасних культурно-освітніх змін. Йдеться про дослідження регіональної української освіти. Особливе місце в цьому процесі відіграє Поділля, що обумовлено специфічними умовами розвитку регіону.

Слід зазначити, що після приєднання Поділля до Росії єдиними навчальними закладами в краї були дяківські школи. Вони утримувалися на кошти батьків і виступали початком та джерелом всякої премудрості простих подолян. Навчали в них дяки, переважно українською мовою, читали буквар, часослов, Псалтир та церковний спів. Але такі школи почали занепадати і на початку XIX ст. майже зникли.¹

В 1804 р. був прийнятий новий Статут навчальних закладів, який визначив структуру освіти й навчальних закладів. Тепер вона виглядала так: університет – гімназія – повітові училища, училища приходські (як форма підготовки до повітових училищ). Повітові училища, як і губернські гімназії, отримали Статути, навчальні плани і казенне утримання. Приходські училища відкривалися на кошти місцевих громадян.

Етапним у житті гімназій став 1828 рік, коли був введений новий Статут для гімназій, котрий вніс в її подальше життя серйозні корективи. Всі зміни вводилися поступово і поетапно: на службі залишали лише кращих вчителів, одному вчителю два предмети не можна було викладати, а жалування виписували лише за один предмет, якщо навіть викладав два предмети. Термін навчання в гімназії збільшувався до семи років, засновувалась нова посада інспектора – для нагляду за порядком в класах. Програми до навчальних предметів складали самі викладачі, а кількість уроків з кожного предмету з урахуванням його складності і засвоєння учнями самостійно визначали члени педагогічної ради.

В 1852 році до курсу гімназійного навчання були введені природничі науки. Метою цих нововведень було створити в учнів уявлення про три царства природи, знайомлячи їх переважно з такими предметами, з яких складається ґрунт, фауна і флора, використовуючи місцевість рідного краю, розвиток спостережливості. Поряд з природознавством вводився і великий за обсягом курс природничої історії. Відводилось 11 уроків на тиждень – по два уроки з 1 по 4 класи, і в 5-7 класах – по одному уроку.²

При всіх гімназіях влаштовувались і постійно поповнювались бібліотеки. Вони могли нараховувати кілька тисяч томів різноманітної літератури.

Так, наприклад, на 1 січня 1897 р. у Кам'янець-Подільській гімназії в бібліотеці для викладачів нараховувалось 5083 назви в кількості 13353 томів. В бібліотеці, якою користувались учні, нараховувалось 951 назва літератури в кількості 2300 томів.

На цей же період у Немирівській гімназії відповідно було 5353 назви, що становило 12356 томів, в учнівській бібліотеці 10448 назв – 1830 томів.³

Новий гімназійний Статут від 19 листопада 1864 року радикально змінив мету і зміст освіти в гімназії. Тепер гімназії повинні були визначитися, якими їм бути – класичними чи реальними.

Оскільки в багатьох містах існувала гостра нестача вчителів давніх мов, питання про характер і спрямованість гімназійної освіти швидко не вирішувалося. Повсюдно при гімназіях (або окремо) створювались прогімназії класичної спрямованості.

Новий Статут вимагав змінити розпорядок щоденного часу в гімназії з метою його максимального ущільнення.⁴

Особливо слід зупинитись на таких важливих в усі часи засобах педагогічного впливу, як заохочення і покарання. Ці питання регулярно обговорювались на педагогічних радах вчителів. Кращих заохочували і нагороджували: звільняли учнів від плати за навчання, видавали вкрай нужденним одноразову грошову допомогу, стипендії, вищу нагороду,

звичайно ж, була золота медаль, яка вручалась випускникам. Стосовно покарань, то важко зараз уявити, як це виглядало насправді, тим паче, що сучасна педагогічна наука до таких засобів впливу вже давно не вдається.

19 червня 1871 року Міністерством народної освіти були прийняті доповнення до гімназійного Статуту 1864 року, а 30 липня 1871 року був прийнятий новий Статут.⁶ Його головною метою було забезпечення переходу гімназій до класичного типу освіти. Повний термін навчання тепер становив не сім, а вісім років. Відповідно вводилося вивчення грецької мови вже в 3 і 4 класах.

На місцях педагогічними радами вживалися заходи на виконання Статуту: створювалися комісії з викладачів давніх мов, поповнювалися і збагачувалися гімназійні і вчительські бібліотеки творами класичних письменників стародавності, запрошувалися на роботу не тільки в гімназію, але і в пансіони особи, котрі знають давні мови, рекомендувалося регулярне проведення в гімназіях літературних вечорів, на яких мали читатися твори класичних письменників.

Прихильником і пропагандистом ідей розвитку класичної освіти був відомий російський педагог Н.О.Вессель, автор гімназійного Статуту 1871 року. Він вважав, що саме класична освіта найбільше відповідає невідкладним кадровим потребам Росії.

Аналізуючи стан освіти на Україні, відомий вчений-історик, громадсько-політичний та педагогічний діяч М.Грушевський зазначав, що “наука в народній школі може йти добре тільки рідною мовою, яку школярі добре розуміють, як свою. І коли почали заходитися по всій Росії коло шкіл тому з п’ятдесят літ, то трудящі українці заходилися складати українські книжки для народних шкіл, щоб на Україні по школах вчили по-українському”.⁷

Але це бажання М.Грушевського не було здійсненим. У другій половині XIX століття російський царизм видав ряд заборонних указів, спрямованих на знищення української мови, культури, науки та освіти:

1862 р. – Закриття недільних безплатних українських шкіл для дорослих, організованих передовою інтелігенцією.

1863 р. – Валуєвський циркуляр про заборону друкування книг українською мовою.

1876 р. – Емський указ Олександра II про заборону ввезення українських книг з-за кордону та друкування нот українською мовою.

1881 р. – Указ Олександра III про дозвіл друкувати окремі словники та сценічні вистави українською мовою, але російським правописом. На органи влади покладалися обов’язки контролювати публічне використання українських пісень, дозволених цензурою.

1888 р. – Указ Олександра III про заборону вживання української мови у всіх державних установах, в т.ч. у освітніх закладах, а також хрещення українськими іменами.

1895 р. – Заборона видавництва та розповсюдження українських книг для дітей.

1908 р. – Указ Сенату про визнання шкідливою культурну і просвітню діяльність в Україні.⁸

Незважаючи на ці та інші заборонні процеси, царизм все ж таки змушений був відкривати середні заклади. На 1887 рік їх на Поділлі було уже шість.⁹ В них навчався 1741 учень, що становило 1,9% від загальної кількості числа учнів у губернії.¹⁰

Як свідчать матеріали першого всеросійського перепису населення 1897 року, в Подільській губернії всього грамотних було 468769 осіб (15,5%), у т.ч. у містах – 85008 (33,8%). Зокрема у Кам’янці-Подільському грамотні жителі становили 45,9%. Всього ж 0,06% подолян мали вищу і 0,56% середню освіту.

Серед селян не було жодного, хто мав би вищу або середню освіту. Грамотних жінок на Поділлі було 109771 (30,6%). Загалом серед 85,5% неписьменних були головним чином селяни, робітники, ремісники.¹¹

Питання жіночої середньої освіти в Подільській губернії було вперше вирішено у 1867 р., коли в губернському центрі була відкрита перша російська жіноча гімназія (Маріїнська). Вона знаходилась у підпорядкуванні Головної ради жіночих навчальних закладів відомства імператриці Марії Федорівни – дружини царя Павла I (звідси і назва –

Маріїнська). Це була єдина на Поділлі жіноча гімназія цього відомства, яка проіснувала понад 50 років – з березня 1867 до кінця 1917 р., тобто до ліквідації Маріїнського відомства,¹² тоді як перша чоловіча гімназія на Поділлі була відкрита в 1830 році у м.Вінниці.¹³ Відкриття першої жіночої гімназії відбулося в губернському місті через 37 років, а в повітовому місті (Вінниця) жіноча гімназія була відкрита майже через 70 років (1900 р.).¹⁴

Приміщення Вінницької гімназії мало коридорну систему і не відзначалося особливим простором та зручностями. На верхньому поверсі розмістилися III, IV, VI класи, бібліотека, актова зала, клас музики, вчительська та квартира головної наглядки. На нижньому – підготовчий, I, II, V класи, клас для малювання, приймальня, кабінет начальника, кімнати для сніданків, одягу. В класах першого поверху не було дерев'яної підлоги, опалювалося приміщення печами, освітлювалося гасовими лампами. Тепер у цьому будинку розмістилася середня школа № 2. У 1903 році в гімназії навчалося 311 учениць, які поділялися за походженням: дворяни – 145, купці – 14, духовенство – 11, міщани і селяни – 116, інші – 25.¹⁵

Предмети викладання в гімназії поділялися на обов'язкові і необов'язкові. До обов'язкових належали Закон Божий, російська мова, арифметика, основи геометрії, загальна і російська географія, історія, основні поняття з природознавства і фізики, чистописання, рукоділля, відомості з домашнього господарства і гігієни. Необов'язковими предметами для відвідування були французька і німецька мови, музика, співи, танці. Але до цих предметів, які властиві світському вихованню, в гімназії ставилися з належною увагою. Після закінчення сьомого класу випускниці отримували атестат на звання вчительки початкової школи. Після закінчення педагогічного (восьмого) класу атестат давав звання домашньої вчительки. Випускникам-відмінникам цього класу присвоювалося найвище звання – “Домашня вчителька-наставниця”.¹⁶ Їм відкривався доступ до вищих жіночих курсів без іспитів.

У державних архівах м. Кам'янця-Подільського та м. Вінниці зберігаються документи про урядові нагороди викладачів за сумлінну працю. Так, директор чоловічої гімназії (м. Кам'янця-Подільського) Должков В.П. у 1873 р. був нагороджений Орденом Святої Анни 2-го ступеня, Станіслава 2-го ступеня, з імператорською короною й бронзовою медаллю на Андріївській стрічці в пам'ять війни 1853-55 рр. Радою імператорського університету св. Володимира за підтримки Попечителя Київського навчального округу було присвоєно звання кандидата по історико-філологічному факультету. Мав таке “жаловання”: зарплата 1200 крб., столові – 800 крб., за уроки 160 крб., доплату за класи – 200 крб., за жіночу маріїнську гімназію – 500 крб., разом 2860 крб.¹⁷

Відповідним імператорським указом за 1896-1902 рр. були відзначені вчителі Вінницьких навчальних закладів Порфірій Богданович, Дмитро Хайовський, Петро Савин, Олександр Борщевський та інші.¹⁸

Одночасно відомство в своїх інструкціях вимагало чітко дотримуватись інструкцій, циркулярів Попечителя Київського навчального округу. Так, від класних керівників не вимагалось непотрібних звітів, а більше уваги приділяти за спостереженнями у відношенні до вихованців, за ходом навчально-виховного процесу і сприяти розумовому і моральному розвитку учнів. Але, разом з тим, класний керівник повинен мати при собі найточнішу інформацію для характеристики кожного учня.

Отже, впродовж другої половини XIX ст., попри всі перешкоди, зокрема посилення централізованого управління, деструктивно заборонні процеси, на Поділлі створюються перші українські інституції, визначаються яскраві постаті в галузі світської та духовної освіти. Духовно-освітні заклади набувають як релігійного, так і світського характеру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Філіпчук А.Г. Освіта Поділля на рубежі XVIII-XIX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Т.1.-Кам'янець-Подільський, 1999.-С.71; 2. Кулікова гімназія як символ кращих традицій у вітчизняній

освіті // Історія в школі.-2000.-№ 4.- С.10; 3. Очерки истории школ и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в.-М.: Педагогика,-1976.-С.112-113; 4. Кам'янець-Подільський міський архів (далі КПМА).-Ф.319.-Оп.1.-Спр.94.-Арк.74; 5. Очерки истории школ и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в.-М., 1976.-С.114-127; 6. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу.-К.,1991.-С.16-17 (репринт з вид.1913 р.); 7. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. (Упорядник І.О.Кресіна, за ред. В.Ф.Панібудьласки.-К.,1997.-С.284; 8. Обзор Подольской губернии за 1897 год.-К.,1997.-С.138; 9. Там само.-С.138; 10. Нариси історії Поділля. (На допомогу вчителю).-Хмельницький, 1990.-С.165; 11. Сесак І.В. З історії Кам'янець-Подільської Марійської жіночої гімназії (1867-1917) //Освіта, наука і культура Поділля. Збірник наукових праць.-Т.1.-Кам'янець-Подільський, 1998.-С.97; 12. Историческая справка о Камянец-Подольской мужской гимназии 1830-1877 гг. //КПМДА.-Ф.67.-Оп.1.-Спр.4.-Арк.7; 13.Денисова Л. З історії освіти у м.Вінниці (друга половина XIX – початок XX ст.)//Подільський телеграф.- 2001.- № 12- 13 вересня; 14. Там само; 15. Там само; 16. КМДА.-Ф.319.-Оп.1.-Спр.71.-С.9; 17. Там само.-С.8-16; 18.Л.Денисова З історії освіти у м.Вінниці. (друга половина XIX – початок XX ст.)// Подільський телеграф.-2001.-№ 12-13 вересня.

І.П. Мельничук

ДОПОМОГА НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ ГОЛОДУЮЧИМ У 1921 – 1923 РР.

З офіційної точки зору голод 1921-23 років в Україні пояснювався посухою 1921 р.,¹ а також наслідками економічної відсталості, світової і громадянської воєн. Проте вирішальними ці фактори не були. Голод 1921-23 рр. в Україні був викликаний перш за все суб'єктивними факторами: соціально-економічною політикою більшовиків і насильницькими заходами, за допомогою яких вона здійснювалась. Продрозкладка мала сприяти, на думку Леніна, форсованому переходу до комуністичного, тобто позаринкового способу виробництва й розподілу продукції.

Визнавши безперспективність такої політики, РКП(б) навесні 1921 р. змушена була перейти до нової економічної політики. Проте народне господарство України на той час перебувало вже в глибокій кризі. Насильницькі заходи так званого “воєнного комунізму” застосовувалися в Україні й після березня 1921 р., коли відповідно до рішень X з'їзду РКП(б) було скасовано продрозкладку. Відзначимо, що посуха водночас вразила і Росію, і Україну, однак становище останньої було важчим: від неї вимагали хліб для постачання Поволжю, який доводилося вилучати старими методами, а південні райони УСРР залишалися без допомоги. Це підтверджується документами, які довгий час приховувалися від сучасників. Із здобуттям незалежності перед українськими істориками відкрилися недоступні раніше архіви, де знаходяться матеріали партійних і урядових установ, різні звіти громадських організацій, повідомлення спостерігачів, статистичні дані тощо.

З'явилась реальна можливість розповісти про ці події мовою документів. Як же розвивались події голоду 1921-23 рр. на Поділлі, зокрема у нашій області? Із 5 неврожайних губерній Подільська губернія потрапила в число тих, в яких урожай був нижче середнього. Тобто прямої загрози голоду для населення не було. Однак тенденція до погіршення продовольчого постачання, зменшення урожайності, руйнації селянських господарств спостерігалась уже з весни 1921 р. Так, постанова РНК УСРР від 29 березня 1921 р. передбачала для Подільської губернії обов'язкову хлібоздачу (продрозкладку) після закінчення посівної кампанії в розмірі 1 млн. 500 тис. пудів хліба.² Відповідні директиви одразу ж були направлені Подільським губкомом в усі повітові комітети КП(б)У.³ Разом з тим ставки оподаткування українських селян було штучно підвищені з метою забезпечення хлібом неврожайних російських губерній.⁴

Однак через нереальність здійснення хлібозаготівельних планів уряд змушений був їх зменшити у 1921 р. з 137 млн. пудів до 95 млн., а на початку 1922 р. – до 81,5 млн. пудів. Проте на той час в Подільській губернії було вже зібрано методом продрозкладки 10,6 млн. пудів.⁵ Незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду фактично відбувалося заходами позаекономічного примусу: експропріація продукції заможних селян комітетами незаможників, кругова порука, формування військових продовольчих дружин, штрафні санкції, арешти і навіть розстріли. Отже, в 1921р.